

### *Джерельна база*

Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. - Коломия : Вік, 2003. - Т. 1. - 254 с.

Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. - Коломия : Вік, 2003. - Т. 2. - 255 с.

Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. - Коломия : Вік, 2003. - Т. 3. - 496 с.

*Боть Л.П., к. філол. н.*

### **ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ ВВІЧЛИВОСТІ В МОВЛЕННІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

*У статті проаналізовано ввічливі слова, які використовують у мовленні учні початкових класів. У дослідженні проведено анкетування, яке дало можливість зробити квантитативний аналіз етикетних конструкцій у мовленні молодших школярів.*

*Ключові слова: етикет, вітання, прохання, подяка, вибачення.*

*The polite words, used in speech of primary school' pupils, were analyzed in the article. Survey was being conducted during research, also quantitative analysis of etiquette designs of younger pupils' speech was being done.*

*Key words: etiquette, greetings, requests, gratitude, forgiveness.*

*В статье проанализированы вежливые слова, которые используют в речи ученики начальных классов. В исследовании проведено анкетирование, дающее возможность сделать квантитативный анализ этикетных конструкций в речи младших школьников.*

*Ключевые слова: этикет, приветствие, просьба, благодарность, извинение.*

Найбільш значним досягненням сучасної лінгвістики є, безумовно, увага до прагматичних аспектів мовних явищ. Лінгвістика не може обмежуватися аналізом формалізованого спілкування, вона повинна брати до уваги безпосередніх

учасників комунікативного акту, враховуючи їх цілі, мотиви спілкування, динаміку їх взаємовідношень, зміну їх настрою, соціальний статус та ін. Перехід наукових інтересів від системно-структурного рівня досліджень до функціонального сприяв зацікавленню проблемами мовленнєвої діяльності, зумовив потребу мовознавців зосередити увагу на взаємодії комунікантів у різних ситуаціях спілкування, а також на мовленнєвому акті як результаті їхньої комунікації. Основоположники теорії мовленнєвих актів Дж. Остін, Дж. Серль, П. Строссон, Дж. Ліч, Г. Грайс та ін. розбудовують її на логіко-філософських принципах. Послідовники, які продовжили розвиток названих ідей (Ф. Бацевич, О. Беляєва, В. Богданов, А. Вежицька, В. Гак, Г. Почепцов, О. Почепцов, І. Сусов, Ю. Степанов та ін.), проводять свої дослідження на прагмалінгвістичних засадах.

Питання наукового аналізу дитячого мовлення було постійно в полі зору психологів та педагогів (П. Блонський, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Кубрякова, М. Лісіна, Ж. Піаже та ін.), психолінгвістів (О. Леонт'єв, О. Шахнарович, О. Юр'єва та ін.), лінгвістів (О. Гвоздев, О. Моїсеєнко, О. Рудьова, О. Снитко, І. Сухан, С. Цейтлін та ін.).

Вивчення комунікативно-прагматичного аспекту усного розмовного дискурсу дітей молодшого шкільного віку є особливо **актуальним** сьогодні, оскільки запропонована розвідка визначається її спрямованістю на розв'язання важливих для сучасної лінгвістики проблем формування й розвитку дитячого мовлення, комунікативної компетенції дітей молодшого шкільного віку, їхнього розвитку як мовних особистостей, здатних у різних ситуаціях спілкування виступати партнером, спроможним домогтися прагматичної мети.

Мета нашого дослідження – проаналізувати етикетні мовленнєві конструкції, які використовують діти молодшого шкільного віку під час спілкування з різними співрозмовниками.

Із перших днів життя дитини пов'язане з мовленням. Спочатку – це тільки сприйняття сигналів, спрямованих до немовляти його матір'ю, а потім вже свідоме сприймання значення слів. Із моменту народження починається підготовчий

етап мовленнєвого розвитку дитини, так званий період довербального спілкування, який охоплює перший рік життя малюка й має велике значення в генезі вербальної функції дитячого мовлення. Н. Лепська у своїх працях зазначає, що вже на початкових етапах онтогенетичного розвитку виникають емоційний та фатичний аспекти комунікації, які спочатку не відокремлюються один від одного. Під час цих форм комунікації дитина може користуватися "жестово-мімічними або звуковими (вербальними та невербальними)" засобами, чи передавати свої почуття імпліцитно. Таку комунікацію було названо "дуєтом" [2, с. 83]. Після фази "дуєту", що відбувається на рівні ситуативно-особистісного спілкування, та періоду спонтанного лепету починається етап діалогізації. Будувати діалоги спочатку допомагають дорослі, а пізніше, поєднуючи всі комунікативні навички, діти самостійно роблять спроби обмінюватися репліками з однолітками. Спілкування між дітьми одного віку – це сфера розвитку справжньої дитячої мовленнєвої самодіяльності, головна ознака сформованості комунікативної здібності. І хоча коефіцієнт егоцентричного мовлення дітей раннього дошкільного віку досить високий, у середовищі однолітків, де можливі суперечки та непорозуміння, цей показник знижується. Щодо монологічного мовлення, то воно, на відміну від діалогічного, вимагає комунікативного досвіду і, відповідно, виникає у дітей як результат здобутих знань за попередні роки. Всі зазначені стадії не розвиваються ізольовано, вони взаємодіють, гармонійно доповнюючи одна одну. Накопичення дитиною мовленнєвого досвіду й поступове входження в соціум формує її індивідуальність та особистісні якості.

До початку системного навчання в школі дитина вже оволодіває основними мовленнєвими навичками, які дозволяють їй вільно орієнтуватися в комунікативних ситуаціях, дотримуватися необхідних норм та правил.

За словами К. Сєдова, після шести років мовна особистість стає володарем мовного механізму, який відкриває перед нею нові когнітивно-комунікативні можливості [3, с. 145].

У початковій школі паралельно з основами наук продовжують закладатися й положення, які регламентують

мовленнєву поведінку дитини, зокрема, продовжують вивчатися етикетні конструкції та ввічливі слова. Варто зазначити, що ввічливість є відносним показником не тільки в "якісному" розумінні (що саме вважати ввічливим?), але й у "кількісному" (якою мірою цей принцип реалізується в тій чи іншій мовній формі). Існують, звичайно, абсолютні маркери ввічливості, на зразок *будь ласка*, але їх у мовленні дітей не так багато. Більшість лінгвістичних одиниць набуває цієї ознаки в певному контексті та реалізує принцип ввічливості різною мірою.

Принцип ввічливості, сформульований Дж. Лічем, є невід'ємною частиною комунікативного кодексу. Категорія ввічливості є аксіологічною категорією: саме поняття "ввічливість" демонструє абстрактну соціальну цінність і в цьому значенні виступає універсальним, хоча способи його вербальної та невербальної реалізації культурно-специфічні. Оскільки комуніканти (у нашому дослідженні - діти) не відірвані від соціуму, а виховуються й розвиваються під впливом соціального оточення, то й використання ввічливих слів і конструкцій у їхньому мовленні характеризується вживанням спеціальних засобів, притаманних нашій ментальності. Принцип ввічливості по-різному реалізується в різних типах мовленнєвих актів і значною мірою визначається етнокультурною специфікою мовленнєвої поведінки. Він є невід'ємною частиною комунікативного кодексу та розуміється як особлива стратегія мовленнєвої поведінки, спрямована на запобігання конфліктних ситуацій; її мета – "зберегти імідж" у ситуаціях, коли існує загроза "втратити імідж" [1, с. 41]. Вплив аналізованого принципу досить часто відіграє визначальну роль в оформленні висловлювань і в доборі мовленнєвих варіантів реалізації наміру. У найбільш загальному вигляді ввічливість можна визначити як принцип соціальної взаємодії, у центрі якого знаходиться повага до особистості партнера. Цей загальний принцип розповсюджується на всі види людської взаємодії – як вербальної (слова етикету), так і невербальної (ввічлива інтонація, жести тощо).

Дотримання принципу ввічливості вносить у поведінку комунікантів певні обмеження. Вони повинні враховувати

інтереси партнера, дослуховуватися до його думки, бажань, почуттів. За допомогою цього принципу досягається максимальна ефективність соціальної взаємодії за рахунок дотримання соціальної рівноваги та дружніх стосунків. У прагматичній ввічливості розглядається як універсальний принцип, який у практиці мовленнєвої взаємодії має більшу регулювальну роль, ніж принцип кооперації, оскільки другий втілює закони спільного оперування інформацією учасниками комунікації, а принцип ввічливості відображає безпосередні стосунки комунікантів.

Вочевидь, ввічливість є відносним поняттям, яке визначається правилами, прийнятими в різних ситуаціях спілкування: те, що вважається ввічливим в одному комунікативному контексті, може бути нейтральним у другому та неприйнятним у третьому. Комунікативний контекст, який впливає на вибір форми висловлювання та визначення її маркованості за атрибутом ввічливості, має такі суттєві ознаки ситуації спілкування: 1) ступінь соціально-психологічної дистанції (далека, близька); 2) умови спілкування (офіційні, неофіційні, невимушені); 3) стосунки між комунікантами (рівні, вищі, нижчі).

Наукові дослідження дитячого мовлення (Н. Дзюбишина-Мельник, Н. Лемяскіна, О. Моїсеєнко, О. Снитко) свідчать про те, що в початковій школі діти вже володіють основними формулами мовленнєвого етикету, які використовують у стандартних комунікативних ситуаціях: вітання, прощання, прохання, подяка, вибачення. Ввічливими учні вважають також слова та звороти, які передають похвалу (*молодець, розумник / розумниця*), комплімент (*добрий / добра, красивий / красива, улюблений / улюблена*), побажання (*удачі, щасливої дороги, смачного, приємного апетиту*), які позначають загальнолюдські цінності (*щастя, доброта, удача, любов*), тобто ввічливими сприймаються слова на позначення добрих стосунків між людьми. Але, на жаль, знання правил етикетного спілкування не робить мовлення дітей більш ввічливим. Зазвичай, володіючи етикетними формулами, діти не використовують їх у стандартних ситуаціях.

Для того, щоб з'ясувати, як діти оцінюють рівень своєї мовленнєвої культури, було проведено опитування серед учнів 1 – 4 класів черкаських шкіл (357 осіб). На питання "Ти ввічлива людина?" 5 % дітей відповіли – "ні", 10 % – "іноді", "не завжди", решта 80 % дітей дали відповідь "так". Таким чином, практично 15 % учнів вважають свою поведінку неввічливою.

Щоб встановити, у яких ситуаціях та у спілкуванні з ким діти найчастіше порушують правила мовленнєвого етикету, було проведено анкетування батьків (124 особи). Анкета містила 2 питання. Перше – "як часто Ваша дитина використовує ввічливі слова в ситуаціях: вітання, прощання, прохання, вибачення, подяки?", із варіантами відповідей: "Завжди, зазвичай, інколи, ніколи". Отримано такі результати:

вітання: завжди – 52 %, зазвичай – 37 %, інколи – 11 %;

прощання: завжди – 44 %, зазвичай – 42 %, інколи – 14 %;

подяка: завжди – 63 %, зазвичай – 30 %, іноді – 7 %;

прохання: завжди – 26 %, зазвичай – 54 %, іноді – 17 %, ніколи – 3 %;

вибачення: завжди – 27 %, зазвичай – 33 %, іноді – 30 %, ніколи – 10 %.

Результати засвідчують, що, на думку батьків, найактивнішими учні є в тих ситуаціях, які не потребують від них емоційної напруги. Ситуації вітання та прощання характеризуються радісними чи нейтральними емоціями. Наприклад, зустріч з другом / подругою після канікул або щоденне вітання з батьками / вчителями / друзями.

Ситуація подяки також має позитивні емоції для дитини, оскільки, як правило, дякують або за подарунок, або за певну приємну для дитини дію. Тому саме в такій ситуації більшість дітей є завжди активними.

Ситуація прохання передбачає, що дитина має бажання, виконання якого залежить від адресата (батьків, учителів, однолітків). Характерною рисою прохання є те, що "мовець виявляє адресатові максимум мовленнєвої прихильності [4, с. 192]", щоб той здійснив каузовану дію. Прохання марковане високим ступенем особистої зацікавленості, тому мовець, зазвичай, намагається завоювати прихильність адресата за

допомогою актуалізаторів ввічливості й використовує формули мовленнєвого етикету.

Цікаво, що мовленнєві конструкції вибачення є найменш популярними серед молодших школярів. Можливо, це відбувається тому, що в таких ситуаціях дитині доводиться докладати певних моральних зусиль. Ситуація вибачення виникає в результаті недотримання людиною певних норм або правил поведінки чи спілкування. Тому, щоб просити вибачення, дитина повинна усвідомити свою провину. Отже, ситуація вибачення є найменш приємною для дітей, що й пояснює найнижчу частотність функціонування ввічливих слів у відповідній ситуації у мовленні молодших школярів.

Друге питання анкети: "У спілкуванні з ким Ваша дитина є найбільш ввічливою?" За його допомогою передбачалося з'ясувати конкретне коло осіб, у спілкуванні з якими діти використовують ввічливі слова. За результатами анкетування, діти найбільш ввічливо поводять себе зі старшими, дорослими людьми (40 %), із рідними та близькими, знайомими людьми, сусідами (14 %). До окремої групи належать такі співрозмовники, як бабусі, дідусі (7 %), батьки (7 %), вчителі (5 %), друзі (5 %), незнайомі люди (3 %). 12 % батьків стверджують, що їхні діти ввічливі з усіма.

Таким чином, для молодших школярів ввічливість є обов'язковим компонентом у спілкуванні з дорослими, у той час як з однолітками спілкування стає менш етикетним та нормативним. Тому вчителям та батькам необхідно проводити роботу з дітьми щодо використання етикетних мовленнєвих конструкцій у будь-якій ситуації та з усіма співрозмовниками.

1. Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е.И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1992. – 167 с.
2. Лепская Н.И. Детская речь в свете теории коммуникации / Н.И. Лепская // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1994. – № 2. – С. 82-89.
3. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К.Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.
4. Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет / Н.И. Формановская. – М. : Икар, 2002. – 236 с.